

OSMANLI DEVLETİNDE AMERİKAN MİSYONERLERİN ERMENİ OKULLARINDA ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNE ETKİLERİ

Kılıç, R. (2009).Osmanlı devletinde Amerikan misyonerlerin Ermeni okullarında Ermeni milliyetçiliğine etkileri. 19. Yüzyıl'da Büyük Devletlerin Ermeni Milliyetçiliğine Etkileri Sempozyumu, Erciyes Üniversitesi, (22-24 Mayıs 2008), Kayseri, C. IV, ss. 61-80.

***Prof. Dr. Remzi KILIÇ**
remzikilic@mynet.com

Özet:

Yüzyıllar boyu çeşitli toplulukları bir arada yöneten Osmanlı Devleti, farklı etnik yapıdan gelen, farklı din ve kültür sahibi olan toplumlara karşı, geniş bir barış ve hoşgörü anlayışı içerisinde bulunuyordu. Bünyesinde çeşitli din ve millet mensuplarını yaşatan Osmanlı devleti yönetiminde, 1839 Tanzimat Fermanından sonra yalnızca Müslümanlar görev almamışlardır. Ermeniler, Yunanlar, Slavlar, Bulgarlar, Rumlar, Yahudiler ve daha bazı topluluk mensupları da, Osmanlı devlet yönetiminde üst düzey görevler almışlardır. Bu geniş ve her kesime hitap eden yönetim anlayışı farklı kesimlerin bir arada bulunmasını kolaylaştırmış ve değişik unsurlardan bir bütünlük meydana getirmiştir.

19. yüzyıl Osmanlı Devleti açısından pek çok değişikliğin söz konusu olduğu bir yüzyıl olmuştur. Mısır isyanı, Yeniçeri Ocağının kaldırılması, Yunan isyanı, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kırım savaşı, Vilayet Nizamnamesi Teşkili, Ermeni Milleti Nizamnamesi, I. Meşrutiyetin ilanı, Osmanlı-Rus harbi (1877-1878) gibi, gelişmeler de bu yüzyıl içerisinde cereyan

etmiştir.

19. yüzyılın başlarında, II. Mahmut (1808-1839) dönemi dahil Ermeni toplumu, Osmanlı Devleti bünyesindeki diğer unsurlar gibi, tam bir serbestlik, huzur ve imkan içerisinde bütün şartlardan ve fırsatlardan yararlanarak yaşamlarını sürdürmüşlerdi. II. Mahmut: Tebaamdan Müslümanları Camide, Hristiyanları Kilisede, Yahudileri de Havrada görmek isterim; diyerek, Osmanlı vatandaşlarının istedikleri ve mensup oldukları dinin gereklerine hürriyet içerisinde uyabileceklerini belirtmiştir. İnanç ve ibadetlerini serbestçe devam ettiren Ermeni toplumu, kendi dillerini, kültürlerini, dinî yaşamlarını ve sosyal ilişkilerini açmış oldukları cemaat okullarında öğreniyorlar ve öğretiyorlardı.

19. yüzyıl içerisinde Ermenileri ayrı bir siyasî güç olarak, Osmanlı Devletine karşı kullanmak isteyen Rusya Çarlığı, bu konuda İngiltere Krallığı ve Fransa tarafından da desteklenmiştir. Ermeniler başta olmak üzere, azınlık okullarında Gayrimüslim gençlerine; kendi dilleri, dinî inançları ve ibadetleri, tarihleri, edebiyatları, kültürleri ve diğer müspet ilimler okutulmaktaydı. Ermeni okullarında eğitim bütünüyle din adamlarının elindeydi.

Araştırmamızda, 19. Yüzyıl boyunca Osmanlı topraklarında 1811 yılından itibaren teşkilatlanan Amerikan Board misyonerlerinin, Ermeni okullarındaki faaliyetleri, Ermeni Milliyetçiliğine etkileri, Osmanlı Devletine karşı Ermeni toplumuna verdiği destek ve katkılarını ortaya koymak istiyoruz. 19. yüzyıl Osmanlı Devleti yönetiminde Ermeniler, Amerikan misyonerlerinin eğitim yoluyla Ermeni Milliyetçiliğine etkileri nelerdir? Bu hususlara değinilecektir.

Abstract:

Ottoman Empire ruled variety of societies which have different cultures, religions and ethnicities by the means of peace and indulgence. Especially, after the Tanzimat Firman(1839), not only the Muslims but Armenians, Greeks, Slavs, Bulgarians,

Jews and some other people from different societies had administrative functions in the Ottoman Empire. This governance policy that responds concerns of different societies, has made easier to live together for different nations and has provided integrity in the country.

Ottomans have experienced great changes in the 19th century. Changes like The rebellion in Egypt, rupture of janissaries, Greek rebellion, Tanzimat Firman, Islahat Firman, Crimean War, vilayet regulation, Armenian regulation, Ottoman – Russian War(1877-78) and emergence of constitutional monarchy were some important events in the 19th century.

Up to beginning of 19th century and during the rule of Sultan Mahmut II (1808-1839), Armenians were enjoying peace, rights and freedom just like the other nations in the country. Mahmut II revealed that any Ottoman citizen can believe in his way and can obey his religions rules freely by saying Among my citizens, I want to see the Muslims in mosques, Christians in churches, and Jews in synagogues;. Armenians were preserving their belief without any difficulty, they were learning their own language, religious tenets and culture in their schools. In minorities schools, especially in Armenian schools, non-Moslem students were taking courses about their religion, their history, their culture, their literature, science and mathematics. In Armenian schools, the education was completely regulated by Armenian ecclesiastics.

19th centurys Russian Empire was trying to provoke Armenians against Ottoman Empire and its efforts supported by English Kingdom and France. In this study, we will explain activities of American Board Missioners who have organized in Ottoman territory in 1811, their activities at Armenian schools, their influence on Armenian nationalism, their support to Armenians against Ottoman State during to 19th century. We will mention about Armenians in the 19th century under the Ottoman rule and influence of American missionary work on Armenian nationalism by the means of education.

Giriş:

Osmanlı Devletinde 1299dan 1839a kadar süren beş yüz kırk yıl, bir Ermeni Meselesi yoktu. İlk defa 1839daki Tanzimat Fermanından sonra Osmanlı Devleti bütün tebaasını hukuken eşit kabul etmiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Gülhane Hatt-ı Hümayunu;ndan sonra Ermeni cemaatinde canlı bir ıslahat hareketi görülmüş ve Ermenice gazeteler çıkarılmıştır. Ermeni Meselesi; için bir başlangıç noktası aramak gerekirse, bunu 1856 Islahat Fermanı ya da 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve bunu izleyen Ayastefanos ve Berlin Konferansında bulmak mümkündür. Islahat Fermanından sonra bir Ermeni Meselesi;nden söz edilmeye başlandığını söylemek gerekir.

Evvelâ, Rusya Çarlığı kendisini Osmanlı Devleti içerisinde yaşayan Hristiyanların hamisi gibi görmek istemiştir. Bununla kalmamış, İngiltere ve Fransada Osmanlı Ermenilerini Protestanlık ve Katolikliğe kazanmak gayesini ortaya koymuşlardır. Bu amaçla 1830da İstanbulda Ermeni Kotolik Kilisesi, 1847de de Ermeniler için Protestan Kilisesi kurulmuştur. Ancak ne bu gelişmeler, ne de 1856da Islahat Fermanı öncesi henüz bir Ermeni Meselesi; söz konusu değildir. Toplumsal düzenin Batı tarzında yeniden yapılanması anlamına gelen Islahat Fermanı, Müslümanlarla Gayrimüslimleri aynı statüye getiriyor ve Gayrimüslimlere tanınmış bulunan ayrıcalık ve ruhani muafiyetlere de bu nedenle son veriliyordu. Bundan sonra Ermeniler yeni bir nizamname hazırladılar ve 1863de Babıâli bunu onayladı. Bu nizamname ile Ermeniler genel meclis tarafından seçilen ve din işleri yanında eğitim, sağlık, evkaf, vergi ve kısmen adalet işlerinin daimi komisyonlarca yürütülmesini sağlayan Teşkilat Kanununa kavuştular .

1830da Osmanlı Devleti ile imzaladığı ticaret anlaşmasıyla ABDde Ermenilerle yakın işbirliği içerisine girmiştir. Türkiyeye ilk gelen Amerikalılar, tacirler ve misyonerlerdir. Amerikalı Misyonerler özellikle Ermenilerin yaşadıkları yerlerde yoğun çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. 1830 yılındaki bu anlaşma, Amerikan tüccarlarına Türkiye pazarını açarken aynı zamanda Türkiye Ermenilerine de Amerika ufkunu açıyordu. Amerikalılara simsarlık yapan Ermeniler, zamanla

onlarla ortak oldular ve yavaş yavaş Amerikan vatandaşlığına geçtiler. Amerikada, Türkiye ve Türkler aleyhine olumsuz iddiaların ilk tohumlarını Gregoryan Ermenilerini din değiştirmeye zorlamak için Türkiye'ye gelmiş olan Amerikan misyonierleri atmıştır. İzledikleri politikanın temel taşlarından biri Osmanlı Devletindeki Hristiyan unsurları ve özellikle Ermenileri, Osmanlılara karşı kullanmak olmuştur . Yüzyıllardır Osmanlı ülkesinde inanç ve ibadetlerini serbestçe devam ettiren Ermeni toplumu, kendi dillerini, kültürlerini, dinî yaşamlarını ve sosyal ilişkilerini öteden beri açmış oldukları cemaat okullarında öğreniyorlar ve öğretiyorlardı. Osmanlı ülkesindeki misyonierlerin büyük çabalarının yanı sıra yabancı devletlerin her türlü imtiyazı kendi çıkarları doğrultusunda yorumlayarak bütün fırsatları değerlendirdiklerini görmekteyiz. Yabancılar dinî faaliyetler dışında Osmanlı Devletinde okul açma hakkına da kavuşmuşlar, bununla da yetinmeyerek kendilerine yakın olan Gayrimüslim cemaat okullarını himaye altına alarak, bu okullar üzerindeki etkilerini de sürdürmüşlerdi. Aslında yabancı devletlerin baştan beri izlediği politikanın gayesi Osmanlı ülkesinde Müslüman olmayan toplulukları denetim altına almaktı. Yabancı devletler için önemli olan şey Osmanlı ülkesinde tüccarlara yardım edecek konsoloslukların açılmasıydı. Böylece etkilerini göstermeye başladılar. Latin zümrelerin her biri milliyetine göre bir Hristiyan-Katolik devletin himayesine girmeye başlamıştı. Katoliklerin en büyük hamisi Fransa idi. Ortodoksları Rusya, Protestanları ise İngiltere ve Amerika himaye ediyordu. Yabancı okullar, Osmanlı topraklarında 1700lü yıllardan itibaren çoğalmaya başlamış ve 1850 yıllarında oldukça yaygın hale gelmiştir .

Osmanlı Devletinde yabancı okulların yanı sıra; Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerine ait çok sayıda Gayrimüslim cemaat okulları da açılmıştır. Osmanlı Devletinin güçlü olduğu zamanlarda zararlı olmayan bu Gayrimüslim okulları kapalı cemaat şeklinde, dil ve din tedrisatlarını serbestçe yapmışlardır. Osmanlı Devleti zayıflama sürecine girdikten sonra, Misyonierlerinde etkisiyle devlet bünyesinde yaşayan

Gayrimüslimlerin, ayrılıkçı hareketlere yönelmiş olduklarını görmekteyiz. Osmanlı Devletini yıkmak ve parçalamak isteyen Emperyalist devletler ile iş birliği yapan Gayrimüslimler, yabancıların misyoner okullarına eleman ve siyâsi gayelerine destek vermişlerdir .

Osmanlı Devletinde eğitim geriledikçe, Ermeniler ve Rumlar sahip olacaklarını sandıkları Anadolu şehirlerinde, gerçek anlamda bir eğitim seferberliğine başlamışlardı . Anadolu coğrafyasına açılmış olan Gayrimüslim okullarını, yabancılar tarafından açılmış okullardan ayrı değerlendirmek hayli zordur. Çünkü Gayrimüslimler kendi çıkarları doğrultusunda, misyoner faaliyetler sonucu kendi iradeleri ile yabancılarla işbirliği yapmaktaydılar . Osmanlı ülkesinde Misyonerler serbest olarak hareket edebiliyorlardı. Hem yabancı okullarında hem de Gayrimüslim cemaat okullarında faaliyetlerini sürdürüyorlardı.

Araştırmamızda, 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı topraklarında 1811 yılından itibaren 1897 yılına kadar açılmış bulunan, Ermeni toplumuna ait okulları ve bu okullarda Amerikan misyonerlerinin faaliyetlerini ortaya koymak istiyoruz. Ermeniler tarafından açılmış bulunan her seviyedeki Ermeni okulları, bunların öğretmen ve öğrenci sayıları, bu okullarda Ermeni çocuklarına Amerikan misyonerlerin Ermeni milliyetçiliğini teşvikleri, Ermeni toplumunun sosyal ve kültürel yaşamına katkıları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Amerikan Misyonerlerin Ermeni Okullarında Faaliyetleri:

Osmanlı-Amerikan münasebetlerinin başlangıcı ticari temellere dayanır. 18. yüzyılın son çeyreğinde Amerikan gemileri Osmanlı limanlarında görülmeye başlanmıştır. 1786 yılında İstanbul, 1797 yılında İzmir, 1800 yılında İskenderun limanlarına gelen Amerikan gemileri bunların ilk temsilcileridir. 1800lerin başlarında hızlanan Osmanlı-Amerikan ilişkileri, 1811de İzmirde Amerikan Ticaret Odasının açılmasıyla önemli bir aşamaya gelmiştir. 1830 yılında imzalanan Kapitüler haklar; ile Amerikalıların Anadoludaki ticari trafikleri iyice yoğunlaşmıştır .

Osmanlı Devleti bünyesinde yoğun olarak faaliyette bulunan Amerikan misyonerleri, Ermeni Cemaatine yönelik faaliyetlerini artırmışlardır. Protestan misyonerler bu dönemde devreye girerek, birçok Ermeni vatandaşın Protestan saflarına çekilmesine sebep olmuştur . Amerikan misyonerleri, Ermeni okullarında Ermeni çocuklarının eğitiminde ve onları Protestanlaştırma faaliyetlerinde hayli başarı kazanmışlardır. Milliyetçilik anlayışı, Osmanlı toplumları arasında önce Türk olmayan unsurlar arasında yayılmıştır. Bunların başını da Amerikan Misyonerleri etkisiyle Ermeni toplumu çekmektedir. Amerikan Board misyonerlerinden Eli Smith ve H.G. Dwight; Anadolu, Ermenistan ve Kuzeybatı İranı incelemek üzere, Boardın tam on altı ay süren üç bin millik bir geziden sonra hazırladıkları raporlar ile daha sonraki yıllarda birçok misyonerin bu bölgelerde yapacakları çalışmalara ışık tutmuşlardır. Bu iki Amerikan misyoneri, daha sonra İstanbul'a gelerek Kirkor Peştamalciyanın müdürlüğünü yaptığı üç yüz öğrenci kapasiteli bir Ermeni Cemaati okulunda incelemelerde bulunmuşlardır .

Amerikan Board misyonerlerinin eğitim alanında, 1831 yılında attığı bir diğer önemli adım da, William Goodell ve ailesinin Maltadan gelerek İstanbul'a yerleşmesidir. Goodell, Ermeniler arasında misyonerlik faaliyetleri yapmak için görevlendirilmişti. Bu sebepten yanında Ermenice alfabe ile yazılmış bir İncil bulunuyordu. Ermeni cemaatinin eğitim alanındaki misyonerler tarafından teşkilatlanması, 18. yüzyılın sonlarında başlamıştır .

Amerikan misyonerleri Boardın emri ile Osmanlı Türkiye'sini (Anadolu topraklarını) üç ana Misyon bölgesine ayırmışlardı. Trabzon-Mersin arasına çekilen çizginin batısında kalan bölge; Batı Türkiye Misyonu, Sivasın güneyinden Mersine, Mersinden Halepe çekilen doğru çizgiler içinde kalan bölge; Merkezi Türkiye Misyonu; bölgesini oluşturmaktaydı. Antep, Halep, Adana, Urfa, Antakya ve Maraş bölgesi bu sahayı oluşturunuyordu ve Antep merkezdi. Bu iki Misyonun doğusunda kalan alanlar ise; Doğu Türkiye Misyonu sınırları içerisinde yer almıştır. Bu Misyon bölgesinin merkezi ise; Harputtur. Harput ile

birlikte Bitlis, Erzurum, Van, Diyarbakır, Mardin şehirleri ve havalisi bu merkezin faaliyet sahası idi.

Batı Türkiye Misyonu çeşitli istasyonlara ayrılmıştı. 1831de İstanbul, 1834de İzmir, 1835de Trabzon, 1848de Bursa, 1852de Sivas-Merzifon, 1854de Kayseri misyoner istasyonları kurulmuştu. Bu misyoner istasyonlarına Amerika Birleşik Devletleri başta olmak üzere, İngiltere ve Fransada destek veriyordu.

Misyonerlik kaynaklarının verilerine göre 1893 yılına gelindiğinde; Türkiyede 1317 adet misyoner görev yapmaktaydı. Bunların 223ü Amerikalı Protestan misyonerlerdi. 1893 yılı itibariyle 4085 öğrenciye hizmet veren beş kolej vardı. Seksen (80) adet orta dereceli, beş yüz otuz (530) adet ilkokul seviyesinde misyoner okulu vardı. 1897 yılında ise, Türkiyede toplam 624 adet misyoner okulu ve bu okullarda toplam 27.400 öğrenci bulunuyordu .

Amerikalı Dr. Earle; Misyonerler ve din adamları dünyanın hiçbir ülkesinde, Türkiyedeki kadar emperyalizme hizmet etmemişlerdir , demektedir. Bu da Anadolunun ne kadar stratejik öneme sahip bir vatan olduğunu, Amerikalı misyonerler tarafından bile iki yüzyıl önce tespit edilmiş ve hedef seçilmiş bulunduğunu açıkça göstermektedir.

Ermeniler için ilk misyoner okulu, İstanbul Beyoğlunda 1834de açılmıştır. 1852 Yılında Harputta Fırat Koleji; olarak bilinen Amerikan Harput Misyoner Koleji faaliyete geçirilmiştir. Amerikan misyonerleri Harput gibi, 1854 yılında Kayseriye gelmişlerdir. Talas Amerikan Misyoner Kolejini açmışlardır. Aynı dönemde Trabzon, İzmir, Bursada okullar açan misyonerler, 1863 yılında İstanbul Bebekte Robert Kolejini, daha sonra Amerikan Kız Kolejini açmışlardır.

1897 yılında Osmanlı Devletinde; Amerika 131, Fransa 127, İngiltere 60, Almanya 22, İtalya 22 Avusturya 11 ve Rusya 7 okula sahip bulunuyorlardı. 1910 yıllarında ise, Türkiye toprakları üzerinde; 209 yabancı misyoner, 1299 yerli çalışan, 163 Kilise, 15348 üye, 450 okul ve 25.922 öğrenci bulunuyordu .

Gayrimüslim okullarından bir hayli öğrenci Avrupaya yüksek

tahsile gönderilirdi. Okullarda eğitim bütünüyle din adamlarının (ruhaniler) elindeydi. Roma Katolik misyonerleri de büyük görevler almışlardı. Ortodoks Rumlar, azınlık okulları açmada Rusyadan da büyük teşvikler gördüler. Hatta Rus büyükelçisi Ege adalarını gezerek Rumları okullar açmaya teşvik etmekteydi.

Rum azınlık okulları, Ortodoks ve Katolik din adamları ve Rusyanın gayretleriyle Osmanlı Devleti aleyhine birer fesat ocakları haline gelmişlerdi. Ders müfredatları; Türk düşmanlığı, Türk milletini ve Osmanlı Devletini nasıl yok edeceklerine dair konular ile doldurulmuştu. Yabancı misyonerler bunu cemaat okulları yöneticileri ile işbirliği içerisinde gerçekleştiriyorlardı.

Çoğu Amerikalı misyonerler tarafından hazırlanan, Ermeni Cemaat okullarının müfredatlarında ise; Türklerin ezeli düşman olduğunu propaganda etmek, Avrupayı Türklere düşman etmek, ekonomik olarak zayıflatmak, Türk milletini ahlak, milliyet, din ve gelenekleri bakımından çürütmek, küfrü öğretmek, küfretmeyi Türkler arasında yaymak, Türkleri zinaya ve diğer ahlaksızlıklara teşvik etmek, Türk gençlerine külhanbeyi ruhu aşılama, aralarında sevgi-saygı bağlarını koparmak, hocaları içkiye alıştırmak gibi konular yer almaktaydı .

Misyonerler Osmanlı ülkesinde, Hristiyanlığın bir sonucu olarak kabul ettikleri, Batı Uygarlığının nüfuz alanını genişletmek, eskiden kendilerine ait olan yerlere yeniden sahip olmak, dünyayı Hristiyan-Batı kültürü ile etkilemek ve dünyadaki bütün rejimleri değiştirmek, amacını gütmekteydiler. Misyonerler, Türklere karşı ise; İslamdan soğutmak, kendi kimlikleriyle çatıştırmak, Türk devlete ve Türk milletine düşman unsurlar yetiştirmek suretiyle, Türkiyede Azınlık ırkçılığını ve bölücülüğü yaygınlaştırmak için gayret gösteriyorlardı .

19. yüzyıla gelindiğinde nüfusu otuz milyonu aşan ve bünyesinde çeşitli din ve millet mensuplarını yaşatan, Müslüman ve Gayrimüslim toplulukları barındıran Osmanlı ülkesinde; Ermeniler, Yunanlar, Slavlar, Bulgarlar, Rumlar, Araplar, Yahudiler, Romenler, Macarlar ve diğer toplumlar

mensupları da, yönetiminde görevler almışlardır. Bu geniş ve her kesime hitap eden yönetim anlayışı farklı kesimlerin bir arada bulunmasını kolaylaştırmış ve değişik unsurlardan bir bütünlük meydana getirmiştir. Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan toplulukların, kendi inançları, gelenekleri ve anlayışları doğrultusunda, kendi kendilerini ifade etmelerine müsaade edilmiştir. Osmanlı Devleti, Türk ve Müslüman olmayan toplulukların alt kimliklerinin korunmasına ve sürdürülmesine izin vermiştir .

19. yüzyılda Osmanlı Devleti, insan hak ve hürriyetleri konusunda Avrupanın da tesiri ile II. Mahmut devrinde birtakım köklü yenilikler ve değişimler gerçekleştirmiştir. Esasen, Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı toplumunda hızlı bir değişim süreci başlamıştı. Bütün Gayrimüslim cemaatlara, bu arada Ermenilere de en geniş haklar ve özgürlükler sağlanmıştır. Millet-i sâdık; konumunda olan Ermeniler, Ermeni Milleti Nizamnamesi ile Osmanlı devletinin en güvenilir unsuru olma özelliğini korumaya devam etmişlerdir. Ermeni toplumu tarihinde hiçbir devletten ve hükümdardan görmedikleri ilgiyi Osmanlı devletinden görmüştür . Ermeniler, millî kimliklerini ve varlıklarını ancak Türk idaresinde koruyabilmişlerdir. Ermeniler, Osmanlı toplumu bünyesinde yüzyıllardır, huzur içerisinde yaşamışlardır.

Fatih Sultan Mehmetten itibaren yaklaşık olarak dört yüzyıla yakın çok çeşitli etnik kökeni ve dinî inançları farklı milletleri bir arada yönetmeyi başaran Osmanlı devletinde Gayrimüslimlerin ve bu arada Ermenilerin de, dinî ve toplumsal işlerine kesinlikle karışılmamıştı. Osmanlı yönetiminde Ermenilere birçok okullar, kütüphaneler ve hatta matbaalar açılmasına müsaade edilmiştir. Ayrıca Ermeni gençler, 19. yüzyıl boyunca tahsil amacıyla eğitim öğretim için Avrupa üniversitelerine serbestçe gönderilmiştir .

Ermeniler, Osmanlı Devleti yönetiminde hem dinî hem de millî açıdan hür ve rahat bir dönem yaşamışlardır. Osmanlılar zamanında Ermeni Patrikliği çok geniş yetkiler ile donatılmıştı. Ermeni Kültürü, özellikle Gregoryan Kilisesi vasıtasıyla korunarak sürdürülmüştür. Ermeni halkta, Osmanlı

halkları arasında refah düzeyi en yüksek halklardan bir olarak yaşamıştır. Ermenilerin Hristiyan mezhepleri içerisinde kendilerine has ayrı bir yeri vardı .

Osmanlı Devletinde Ermeni Okullarında Amerikan Misyonerleri:
Ermeni okulları konusunu inceleyen Azadyona göre, 1790 yılına gelinceye kadar Osmanlı devleti içinde, okul niteliği taşıyan bir Ermeni kurumuna rastlanmamıştır. Ancak, Rahip Mateos, Kumkapı Ermeni Kilisesinde Ermeni çocuklarına ve gençlerine ders verdiğini belirtmektedir. Tespitlerimize göre ilk resmi Ermeni Okulu, 1790da Şinork Mıgırdıç ve Amira Miricinyan tarafından Galatada izin alınmak suretiyle açılmıştır. Yine 1790da açılan Ermeni okullarından biri de Mesropyan okuludur. Kumkapı Kilisesi Başpapazı ve Kumkapı mektebi Ermenice öğretmeni Erzurumlu Papaz Mesrop tarafından, 1808 yılında yayınlanan gramer muhtırasında, Patrik Ohannes Çamaşırcıyanın devrinde (1803-1812) İstanbulun bütün semtlerinde Ermeniler, ücretsiz cemaat mektepleri açmışlardı , diye belirtilmiştir.

1824 yılında Patrik Karabet, Ermenice gramer okutan tek okul olan Kumkapı Mektebini Patrikhanenin himayesi altına almıştır. Patrik Karabet, 10 Temmuz 1824 tarihinde, Anadoludaki diğer Ermeni cemaatlerine birer talimatname göndererek bölgelerinde yeni Ermeni okulu açmalarını emretmiştir . Ermeni toplumunun okullarının sayısı arttıkça ve okul eğitim sistemi geliştikçe, Ermeniler eğitim kadrosunun kalitesini artırmak için 1810 yılında Parise, 1816 yılında Moskovaya ve 1823 yılında da Tiflise öğrenci göndermişlerdi . 1834 yılına gelindiğinde Anadolu coğrafyasında, Ermeni okulu sayısı 120ye ulaşmıştır. Okulların sayısının artmasıyla birlikte oluşan maddi ihtiyacı Ermeni esnafı üstlenmiş ve eğitim işlerinin sorumluluğunu ise bir heyet üzerine almıştır .

Çeşitli Ermeni kaynaklarına göre Patrik Karabet, 1831 yılında Ermeni ileri gelenlerini toplayarak sayıları hızla artan okulların masraflarına katkıda bulunmalarını; istemiştir. Bunun için de Ermeni iş adamlarına masrafları ödetmek için bazı senetler imzalatmıştı. Bu okullar mezun verdikçe, yüksek okullar açmak gereği ortaya çıkmış, sorunu çözmek için de 13 Eylül 1838de Üsküdar'daki Cemeran Okulu; inşa edilerek

faaliyete geçirilmiştir .

Amerikalı misyonerler, Amerikan Ermeni teşkilatlarının yardımı ve Ermeni tüccarların desteği ile Ermeni eğitim kurumlarının, Anadolu'da hızla yaygınlaşmasını sağlamayı amaçlıyorlardı. Bu yöntemle, Ermenileri Protestan mezhebine kazandırmak, siyasî nüfuz elde etmek, hem de Osmanlı topraklarına yerleşmek için Ermeni okullarını kullanmak istemişlerdi . 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında Protestan Ermeni sayısı altmış bin kadar olmuştur. Ermeni Cemaati Protestan, Gregoryan ve Katolik olmak üzere üç kısma ayrılmıştı. Amerikan misyonerleri 1834'de İstanbul Beyoğlunda Ermeniler için bir ilkokul açmışlardı. Ayrıca, Ermeni eğitim sistemini ilkokul, lise ve yüksek okul şeklinde yeniden düzenlemişlerdir .

Amerikalı misyonerler, Ermeni çocukları için 1834 yılında Perada bir Erkek Lisesi açmışlardı. Bu okulda eğitim alanında, aktif ve katılımcı eğitim yönteminin yanı sıra, çok daha gelişmiş eğitim araç gereçlerinden yararlanılmaktaydı. Peradaki okulu model alarak, Goodell'in ilk öğrencilerinden Ermeni Papazı Der Kevork, Hasköyde mevcudu dört yüz öğrenciyi bulan bir okul açmıştı . Bu arada Ermeni Patrikhanesine bağlı Papaz Bogos Pisika, Üsküdar'da bir başka okul açmıştı. Bogos, ayrıca zengin Ermeni bankerlerden Hasköydeki okula maddi destek sağlamıştı.

Amerikan misyonerleri İstanbul'da sürdürdükleri eğitim faaliyetlerinin yanı sıra, İzmir'de de Gayrimüslimler için inanç, dini eğitim, özgürlüklerin arttırılması gibi faaliyetlere yönelmişlerdi. Özellikle, Hristiyanlık inancı ve kültürünün yayılması için Maltadan İzmir'e naklettikleri matbaayı kurarak, açmış oldukları okullara daha çok yayın ve doküman sağlayabileceklerdi . Ayrıca, İzmir'de 1836 yılında kırk öğrencisi olan bir Ermeni kız ilkokulu açılmış ve yönetimini Ermeni Cemaati mensupları kendi üzerlerine almışlardı.

Bu arada Ruslar da, Ermeniler ile ilgili Osmanlı Devletine karşı siyasetini, Ermenilerin eğitim kurumları üzerinde yoğunlaştırmıştı. 19. yüzyılda bir kısım Ermeniler, İrandan Rusya'ya göç etmişlerdi. Rusya, 1816 yılında Moskovada Ermeni

Şark Dilleri Enstitüsünü kurarak, Ermeniler konusunda daha sistemli bir çalışma başlatmıştı. Rusya, 1826-1828 yıllarında İranla yaptığı savaşları kazandıktan sonra 1828de imzaladığı Türkmençay Antlaşması ile elde ettiği Revan ve Nahçıvan hanlıklarını birleştirerek, Ermeni Vilayetini kurup, ardından İrandan yeni bir Ermeni göçü gerçekleştirmişti. Ruslar, Kafkasya hakimiyetini sağladıktan sonra, kurmuş olduğu Ermenistan Vilayetine, Anadoludaki Ermenilerin de göç etmelerini istemişlerdir .

Ermeni toplumunda, yoksul öğrencilere yönelik ilk yatılı okul, 1838de İstanbulda Bezciyan tarafından açılmıştır. Bezciyan tarafından hazırlanan yönetmenlikte; Ermeniceden başka dil konuşulmaması, öğrencilere dayak atılmaması, okuyan öğrencilerin okul idaresinin izni olmadan alınıp sanata verilmemesi gibi, kurallar konulmuştu . Ermeniler, 1840 yılında ilk kez Kumkapıda Lusaviriç; adlı bir Kız okulu açmışlardır. 1853ten sonra ise, on dört kişilik bir Ermeni Maarif Komisyonu; oluşturmuştu . Ermeni Anayasası niteliğindeki 1863teki Nizamname-i Millet-i Ermeniyan; adlı çalışmayla Ermeni eğitim sisteminin denetimi, Osmanlı yönetimi tarafından yirmi kişilik Ermeni Maarif Komisyonu;na verilmişti. Böylece Ermeni eğitim anlayışı dini motiften kurtarılarak, millî ve siyasî bir görünümüne bürünmüştür .

1859da Ermenilerce yapılan bir istatistiğe göre, İstanbulda kırk iki tane Ermeni okulu ve bu okullarda toplam beş bininin üzerinde öğrenci bulunduğu belirtilmiştir. 1871deki bir araştırmaya göre de, İstanbulda kırk sekiz Ermeni mektebinde toplam olarak altı bin civarında öğrenci bulunmaktaydı. Yine Ermeni Maarif Komisyonunun 1874 yılı verilerine göre, Anadoluda toplam 469 tane ilk ve ana mektebi, Ermeni okulu mevcut bulunuyordu . Ermeni okullarında uygulanan eğitim programında; daha çok siyasî eğitime ve beden eğitime önem verilmiş, öğrencilerin kişisel beceri ve yeteneklerini geliştirmeleri ve hayatta kendi kendilerine yeterli olmaları amaçlanmıştı .

1893 yılı itibariyle Türkiyede 4085 öğrenciye hizmet veren beş kolej vardı. Bunlar; 1852de Harputta Fırat Koleji, 1854de

Kayseride Talas Koleji, 1854de Mersinde Tarsus Koleji, 1856da Samsunda Merzifon Koleji, 1863de İstanbul Bebekte Robert Koleji olarak açılmış eğitim kurumlarıydı. Lise düzeyinde eğitim veren bu kolejlere ilaveten, ayrıca, seksen adet orta dereceli okul bulunuyordu. Bu okulların ise on altısı yatılı kız okulları idi. İlkokul seviyesinde 530 ilkokul vardı. Toplam 624 okulda 27400 civarında öğrenci bulunmaktaydı .

Osmanlı Devleti üzerinde emperyalist emelleri olan her devlet, Türkiyede bir azınlık cemaatini âdeta himaye altına alarak onları kendi maksatları doğrultusunda kullanıyorlardı. Azınlık unsurlara çeşitli vaatlerde bulunarak istismâr ediyorlardı. Bu acı gerçeği gören Osmanlı padişahları ve devlet adamları, zaman zaman bunları durdurmaya, etkisiz hale getirmeye çalışıyorlardı. Yabancı Okulları ile Azınlık Cemaat Okullarının müşterek hareketleri gösteriyor ki, Osmanlı ülkesinde yaşayan Gayrimüslimler kendilerine tanınmış olan hak ve hürriyetlerini olumsuz yönde kullanmışlardır.

Amerikan Board Misyonerleri, Yahudilerle ilgilenmeyi de ihmâl etmemişlerdi. Yahudilerin Osmanlı Devletindeki durumu incelendikten sonra, Yahudiler arasında Protestanlığı yayma çabaları başlatılmıştı. Dinî amaçlara ulaşılmamasına rağmen, İstanbuldaki Yahudi okullarında okutulmak üzere bir imlâ kılavuzu ve bir de İbrânice gramer kitabı hazırlanmıştı. Ayrıca Emeniler ve Rumlar için yazılmış bir aritmetik kitabı, coğrafya ve İncil Tarihi, Yahudiler için de uyarlanmıştı.

Selânikte 1849 yılında Yahûdiler için bir misyoner istasyonu açılmış, fakat şehirde sıtma hastalığının yaygın olması sebebiyle üç yıl sonra, Selânikte bulunan misyonerler, İzmir gelmişlerdi. Amerikan Board personelinin sayıca yetersiz oluşu, ayrıca Yahudilerin misyoner eğitime itibar etmemelerinden dolayı, Yahudilere yönelik misyoner faaliyetlerine 1856 yılında son verilmişti .

Ermeniler ve Yahudiler gibi, Rumlarda 19. yüzyılda, Osmanlı Devletinin zayıflama sürecinde, Amerika dahil olmak üzere Batılı devletler ile Cemaat okulları açma hususunda bir gayrete girmişlerdir. Rumlar, Tanzimattan önce de kendi çocuklarını kendi okullarında eğitebiliyorlardı . Yine

Ermenilerin Anadolunun şehir ve kasabalarında bulunan okullarından; Adapazarında dört, İzmitte üç, Merzifonda üç, Manisada iki, Bafrada iki, Kayseride iki, Ağında iki, Erzurumda iki, diğer şehir ve kasabalarda ise birer adet olduğunu görüyoruz .

Batı Medeniyetinin 19. yüzyılda ulaştığı, siyasal, toplumsal ve ekonomik ideallerini Ermeniler, Amerikan misyoner okullarında tanıdılar. Bulundukları durum karşısında daha etkin bir hoşnutsuzluk duymaya ve Köylü-Müslüman komşularına karşı keskin bir üstünlük duygusu beslemeye başladılar . Ermeniler için ilk misyoner okulu İstanbul Beyoğlunda 1834 yılında açılmıştır. Çalışma sahalarını biraz daha genişleten misyonerler, 1852 yılında Harputta okul açmışlardır. Bu okul sonraları çok önemli bir merkez haline gelmiştir. 1859 yılında Harputta Fırat Koleji; olarak da ifade edilen Amerikan Harput Misyoner Koleji faaliyete geçmiştir. Ermeniler tarafından Yeprad Koleji; denilen okulun amacı önceleri Ermeni Protestan din adamları yetiştirmektir. Bunun için misyonerler 1880 yıllarından sonra laik öğretime önem vererek eğitim faaliyetlerini, geliştirmeye ve genişletmeye başlamışlardır .

Amerikan misyonerlerinin Harput gibi seçtiği bir önemli merkezde Kayseridir. Amerikan misyonerleri Kayseriye ilk defa 1854 yılında gelmişlerdir. Burada da Harput misâli kendilerine önemli bir üs yapma yoluna gittiklerini görüyoruz. Amerikan misyonerleri 1909 yılına gelinceye kadar Kayseride bir Hristiyan-Protestan kiliseler ve ilkokullar ağı oluşturmuşlardır. Bu tarihlerde Kayseri ve civarında toplam kırk dört okulda iki bine yakın öğrenci ile faaliyet göstermekte oldukları ifade edilmektedir. Kayseri Talasta misyonerlerin çalışması sonucu Ermeni cemaatinin desteği ile 1889 yılında bir yatılı kız ve erkek okulu açılmıştır .

Henry K.Wingate adlı bir Amerikan misyoneri, 1893 yılında Talas erkek okuluna, yöneticilik yapmak ve daha büyük bir bina yapmak üzere Merzifondan tayin edilmiştir. 1906 yılında Wingate tarafından okul binası yaptırılmaya başlanmış, tamamen yerli malzeme kullanılarak iki yıl içinde okul inşaatı tamamlanmıştır. Yeni açılan bu okulun öğrencileri Rum ve

Ermeni cemaatlerin çocuklarından oluşmaktaydı. Talasta bu okulun bütün masrafları mahalli Gayrimüslim zenginlerin yardımlarıyla karşılanmıştır .

Harputtaki Fırat Koleji için Crosby H.Wheeler; 1875 yılında Amerika Birleşik Devletlerinde 140.000 dolar yardım toplandı ve buna ilaveten yerli halkta 40.000 dolar bağışta bulundu; , demektedir. 1877 yılına gelinceye kadar Harput ve çevresinde yirmi iki kilise, otuz Protestan papaz ve 5612 kişilik bir cemaat bulunuyordu. Bütün bu faaliyetler Amerikan misyonierleri tarafından yürütölmüştür.

Sonuç:

Ermeniler, 19.yüzyılda Osmanlı Devletinin Avrupa devletleri karşısında gerilemeye başladığı fırsatını kendi lehlerine değeriendirerek, Hristiyanlık ve Ortodoksluk özgürlüğü düşüncesiyle ciddî mesafeler almışlardır. Esasen Osmanlı ülkesindeki, her bir azınlık grubu yönlendiren Batılı Hristiyan devletler, eşitlik, hürriyet, adalet; sloganı ile bütün Gayri Türk ve Gayrimüslim unsurları kışkırtıyorlardı. Amaçları, Osmanlı ülkesinden koparacakları toplulukları kendilerine sözde bağımsız-sömürge yapmak ve dünya yüzeyindeki pazar paylarını artırmaktı. Ne yazık ki, yüzyıllarca barış, inanç ve ibadet özgürlüğü içerisinde yaşayan Ermeniler ve diğer toplulukların çoğu ise, bu ayrılıkçı rüzgarlara yelken açıyorlardı .

Osmanlı Devleti yönetiminde gerek Gayrimüslim, gerekse yabancılara eğitim kurumu açma imkanı verilmiş, hatta bu okulların açılması teşvik edilmiştir. Bu durum her geçen gün artarak geline nokta, Ermeni okullarına İstanbul ve Anadoluda 1901-1902 yıllarında toplam 104.300 öğrenci devam etmekteydi.

Osmanlı Devleti kendi bünyesindeki Gayrimüslimlerin eğitim işlerini düzenliyor, onlara geniş bir müsamaha gösteriyordu. Cemaat eğitimi; cemaat veya millet ismi verilen ve Müslüman olmayan toplulukların sahip olduğu eğitim teşkilatı idi. Osmanlı ülkesinde yüzyıllar boyunca Gayrimüslimler, ibadet ve eğitimlerini istedikleri gibi yapıyorlardı. Bu eğitim

teşkilatına dâhil her dereceden okullar, Gayrimüslim cemaatleri tarafından kurulmakta ve cemaat parasıyla işletilmekte idi. Osmanlı devleti 1856 yılından itibaren - Islahat Fermanıyla- sadece bu okulların öğretim usullerini tespit ediyor ve öğretim elemanlarını tayin ediyordu .

Osmanlıların yenileşme çabaları ve emperyalist devletlerin Hristiyan tebaaya yönelik kışkırtıcı bir milliyetçilik propagandası bu sebeplerin başında gelir. Meselâ; Viyana Ermeni Akademisi; ve Ermeni Şark Dilleri Enstitüsü; matbaalarında değişik zamanlarda basılan Ermeni toplumuna dair araştırmalar da Ermeni milliyetçiliğinin tezahüründe önemli bir yere sahiptir .

Osmanlı Devleti içerisinde, Yabancı Okullar ile Gayrimüslim Okulları ortak çerçevede hareket ederek, ayrılıkçı hareketlere destek vermişlerdir. Ermeni okullarında Milliyetçilik düşüncesiyle hareket eden Ermeni gençleri, Misyonerler ile birlikte, Türk millî varlığına zararlı faaliyetleri sonucu, Osmanlı Devletinin yıkılışını hızlandırmışlardır. Ermeni Okulları başta olmak üzere, diğer Gayrimüslim Okulları da, Türk eğitim sisteminin modernleşmesine, Batılı ülkeler tarzında eğitim yapılmasına, müspet bilimlerin öğretim kurumlarında geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Türkiyede, Türk toplumunun değişimi, demokrasinin gelişmesi, kadın hakları ve eğitimde fırsat eşitliği gibi konularda yararlı etkileri olmuştur.

Amerikan Board Misyonerleri başta olmak üzere, Ermeni Milliyetçiliği Ermeni Cemaat Okullarında Misyonerler tarafından öğretilmiştir. Osmanlı Devletini yıkmak için çoğu Yabancılar ve Misyonerler işbirliği içerisinde hareket etmişlerdir. Yüz yıllı aşkın faaliyetleri sonucunda Osmanlı Devleti, diğer bazı iç ve dış değişik etkilerin de tesiriyle yıkılıp parçalanmıştır.

19. yüzyılın son dönemlerine gelindiği zaman, Amerika misyonerlerinin, Rusların, Fransızların, İngilizlerin vs. milletlerin tahrik ve teşvikleriyle, Ermeniler; Hınçak, Taşnaksutyan, Ramgavar ve Anelka gibi, terör örgütleri kurmuşlardır. Emperyalist devletlerin teşvik ve tahrikleriyle,

git gide Millet-i sâdıkâ; olmaktan çıkmışlardır. Ermeni militanları tarafından, 1890 yılında Erzurum İsyanı, Kürt Musa Bey Hadisesi, Merzifon, Kayseri, Yozgat hadiseleri, 1894 Maraş-Zeytun İsyanı, 1894 Sason İsyanı, 1895 Bab-ı Âli Olayı, 1896 Osmanlı Bankası Baskını, I. Van İsyanı, 1898 II. Sason İsyanı, 1904de Sultan II. Abdülhamide suikast, 1909 yılında Adanada ortaya çıkan Ermeni İsyanı vb. olaylar çıkarılmıştır. Nisan 1915 II. Van isyanı, Halep, Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır illerinde kanlı olaylar meydana gelmiş on binlerce insan ölmüştür .

Bu Ermeni olayları, Ermeni komitecilerin dış güçlerle yaptığı işbirliği sonucu, yıkıcı ve bölücü faaliyetlere dönüşmüş, yabancı devletler açık ve örtülü bir biçimde Ermenileri desteklemiş ve tahrik etmişlerdir . Türkler, I. Dünya savaşı boyunca, Ermeni terör örgütlerinin yoğun baskın ve saldırıları ile masum beş yüz yirmi bin sivil Türk evladını kurban vermiştir. Bir o kadarı da Doğu Anadoludan İç Anadolu ve Batı Anadoluya göç etmek zorunda kalmıştır.

Amerikan misyonerlerinin örgütlediği, Rusya Çarlığı, İngiltere ve Fransa krallıklarının da açıkça desteklediği Ermeni komitacıları, Osmanlı ülkesinin Doğu bölgesinde bağımsız bir Ermeni devleti kurmak istemiş, bu nedenle de birçok terör eylemi gerçekleştirmiştir. Yüz binlerce sivil masum Türk insanının öldürülmesine rağmen bağımsız bir devlet kuramamışlardır.

K A Y N A K Ç A:

AKYÜZ, Yahya; Türk Eğitim Tarihi, Ankara, 1985.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadoluda Ermeni Mezalimi, Osmanlı Arşivleri, Ankara, 1995.

Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim, M.E.B. (Özel Sayı), Yıl 4, S. 38, Ankara, Nisan 2003.

DAĞLI, Mustafa; Anadoluda Kurulan Yabancı Okullar ve Tesirleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri, 1990.

ERGİN, Osman; Türkiye Maarif Tarihi, Eser Matbaası, C. I-II, İstanbul, 1977.

ERGÜN, Mustafa; II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri (1908-1914), Ocak Yayınları, Ankara, 1996.

EROĞLU, Hamza; Türk İnkılap Tarihi, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1982.

ERTUĞRUL, Halit; Azınlık ve Yabancı Okulları Türk Toplumuna Etkisi, Nesil Yayınları, İstanbul, 1998.

ERYILMAZ, Bilal; Osmanlı Devletinde Gayr-i Müslim Tebanın Yönetimi, Risale Yayınları, İstanbul, 1990.

E. WHITE, George; Bir Amerikan Misyonerinin Merzifon Amerika Koleji Hatıraları, Terc. Cem Tarık Yüksel, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.

GREENE, Joseph K.; Leavening The Levant, The Pilgrim Press, Boston, New York, Chicago, 1916.

HALAÇOĞLU, Yusuf ; Ermeni Tehciri, Babıâli Kültür Yayınları, 7. Baskı, İstanbul, 2005.

HAYDAROĞLU, İlknur Polat; Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Okullar, Ankara, 1993.

KARAL, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, C. VII, 1988.

KOCABAŞ, Süleyman; Ermeni Meselesi Nedir, Ne Değildir?, Vatan Yayınları, 5. Baskı, İstanbul, 2003.

KOCABAŞOĞLU, Uygur; Kendi Belgeleriyle Anadoludaki Amerika, İstanbul, 1989.

KILIÇ, Davut; Ermeni Terörünün Ortaya Çıkışında Kilise ve Din Adamlarının Rolü (1863-1896);, Osmanlı Ermenileri, Manas Yayıncılık, Elazığ, 2007.

KILIÇ, Remzi; Osmanlı Türkiyesinde Azınlık Okulları;, Türk Kültürü, S. 431, Yıl XXXVII, Ankara, Mart 1999.

KÜÇÜK, Abdurrahman; Misyonerlik Nedir ?, (Misyonerlik ile Tebliğ; Arasındaki Fark);, Dinler Tarihçileri Gözüyle Türkiyede Misyonerlik, (Sempozyum 01-02 Ekim 2005), (Yayına Hazırlayan: Asife Ünal), Ankara, 2005.

MAYEWESKİY, Karsolos Wladimir; Yabancı Gözüyle Ermeni Meselesi,

Çeviren Mehmed Sadık, APK Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001.

Maynard, R.E.; Türkiye'deki Amerikan Board Okulları, 1967-1968 Yıllığı.

ÖYMEN, Örsan; Milliyet Gazetesi, 29 Eylül 1984.

SEVİNÇ, Necdet; Ajan Okulları, İstanbul, 1975.

ŞİMŞİR, Bilal; Ermeni Propagandasının Amerikan Boyutu Üzerine;;

Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1985.

İLTER, Erdal; Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780-1880), Ankara, 1988.

TOZLU, Necmettin; Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okulları,

Akçağ Yayınları, Ankara, 1991.

VAHAPOĞLU, M. Hidayet; Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları,

Ankara, 1990.